

על מוסכמה ספרותית במקרא: חבישת החמור (או האתון) והרכיבה עליו

"אין מקרא יוצא מידי פשוטו"¹, ובכל מקום במקרא, חמור הוא חמור ואתון היא אתון. אלא שלא נמנעו חכמים (כגון אברבנאל והמהר"ל) לומר שבעל חיים זה מבטא בבראשית כ"ב, ג את העניין החומרי, ושהרכיבה על חמור מבטאת את הרעיון שיש ביכולתו של האדם לשלוט בעניין החומרי ולהתנשא עליו. ר"מ אלשיך דייק מן הכתיב החסר: "ויחבש את חמורו" (שם) שכאן נרמז על חמורו (מלשון חומר) שאותו כבש (כבש = חבש?) אברהם, בעוד שבפסוק ה בא כתיב מלא ("שבו לכם פה עם החמור"), ושם מדובר על חמור כמשמעו, ללא שום רמז. בפרקי דרבי אליעזר (פרק לא) נדרש, שחמורו של אברהם "הוא החמור בן האתון שנבראת בין השמשות... הוא החמור שרכב עליו משה בבואו למצרים... (שמות ד', כ), הוא החמור שעתיד בן דוד לרכב עליו שנאמר 'גילי מאד... הנה מלכך יבוא לך צדיק ונושע הוא עני ורכב על חמור ועל עיר בן אתנות' (זכריה ט', ט). ובהמשך, מביא בעל המדרש את הדרשה המפורסמת: "ויאמר אברהם אל נערי שבו לכם פה עם החמור – עם הדומה לחמור"².

מי שמבקש להבין את הכתוב לפי פשוטו, קריאה החפה מכל מגמה דרשנית, חייב בכל זאת לשאול את עצמו: מדוע מציין המספר לעתים את כלי התחבורה של ההולך לדרכו, כשבמרבית המקרים נמנע הוא מלציין פרט טריוויאלי זה? האם יש לכך משמעות? כאשר יוצא אברהם לדרכו על פי צו ה' ללכת דרך ארוכה מאוד מחרן לארץ כנען, נאמר רק: "וילך אברם... וילך אתו לוט" (בראשית י"ב, ד) וברי לקורא שלא הלכו ברגל, שכן לקחו אתם את כל רכושם ואת הנפש אשר עשו בחרן. אין צורך אפוא לציין את המובן מאליו. וכשיורד אברהם מצרימה מפני הרעב (שם, י) אין מציינים אם לקח את אשתו על גבי חמור או על גבי גמל. למה אפוא חורג המספר לעתים ממנהגו ומציין את חבישת החמור או האתון או הרכיבה עליהם?

1. שבת סג ע"א; יבמות יא ע"ב; כד ע"א.

2. אותה דרשה מצויה גם במקומות הבאים: ויקרא רבה פרשה כ ב, מהד' מרגליות עמ' תמח; מדרש קהלת זוטא פרשה ט; פסיקתא דרב כהנא פסקא כו, מהד' מנדלבוים עמ' 389; תנחומא (בובר) וירא מו; שם אחרי מות ג; תנחומא וירא כג, ועוד.

מצאנו בסיפור המקראי אפיזודות אחדות שבהן מציין המספר מפורשות את הרכיבה על חמור או על אתון, ונדמה שרעיון אחד משותף לכולן, עד שאפשר לומר שהמקרא משתמש בידעין במוטיב של רכיבה על חמור או על אתון על מנת להביע רעיון שאנסה להמחישו בהמשך. הבה נמיינ תחילה את האפיזודות הללו:

1. חמורו של אברהם בסיפור עקדת יצחק (בראשית כ"ב)

אברהם חובש את חמורו במטרה להעלות את יצחק בנו לעולה. את נעריו הוא מצווה לשבת בתחתית ההר עם החמור. בסופו של דבר לא נתקיימה המטרה שלמען מימושה יצא לדרך. בניגוד למחשבתו של אברהם כשיצא לדרך, יצחק נותר חי.

2. חמורו של משה (שמות ג')

משה יוצא לדרך בצו ה' כדי למלא את שליחותו במצרים. הוא לוקח את אשתו ואת בניו ומרכיב אותם על החמור, אף כי לא נצטווה לקחתם אתו למצרים. המסע נקטע בעקבות המעשה המסתורי במלון, שבו מבקש ה' להמית את משה. ומסתבר שציפורה אשת משה ושני בניו שבים למדיין, שכן מאוחר הרבה יותר יבוא יתרו חותן משה ועמו ציפורה ושני בניו של משה אליו למדבר (שמות י"ח, א-ה). ואגב, לא מסופר שיתרו הרכיב אותם על החמור. תכניתו של משה לא נתממשה, וזו של יתרו צלחה. מוטיב סכנת המוות מצוי גם באפיזודה זו.

3. אתונו של בלעם (במדבר כ"ב, כא-לה)

בלעם מנסה בכל האמצעים להשיג אישור אלוהי ללכת עם שרי בלק ולקלל את ישראל. הוא חובש את אתונו ויוצא לדרך, אך מלאך מתייצב בדרך לשטן לו. בסופו של דבר מוצא בלעם את עצמו מברך את ישראל בניגוד לכוונתו הראשונית. בסיפור זה, שהוא פרבולה נבואית,³ מופיעה האתון בתפקיד של השתקפות אירונית של בלעם עצמו, כשהוא נלחץ בין רצונו להשיב את רצון המלך ובין הצורך לא להכעיס את ה'.⁴ אף כאן, הרוכב על האתון שהיה נחוש לקלל לא הגשים את מחשבתו. גם המוטיב של איום במוות מצוי בסיפור: "אולי נטתה מפני כי עתה גם אתכה הרגתי ואותה החייתי" (שם, לג) אומר המלאך לבלעם הרוכב על אתונו.

3. ראה: א' רופא, **סיפורי נביאים**, ירושלים תשמ"ג, עמ' 119-120; A. Rofé, 'Classes in the Prophetic Stories: Didactic Legends and Parable', *SVT* 26, 1974, pp. 142-164.

4. ראה: מ' גרסיאל, 'דרכי תיאור מיטונימי ומטאפורי בסיפור המקראי', **בקורת ופרשנות** 23, תשמ"ח, עמ' 27.

על מוסכמה ספרותית במקרא: חבישת החמור (או האתון) והרכיבה עליו

4. צמד החמורים של הלוי בסיפור פילגש בגבעה (שופטים י"ט)

הלוי הולך להשיב את פילגשו שברחה מפניו. לשם כך הוא לוקח נער וצמד חמורים (שם, ג). בדרכו חזרה לאחר שכביכול השיג את מטרתו "...ועמו צמד חמורים חבושים ופילגשו עמו" (שם, י), הוא מגיע עם לילה לעיר גבעה. שם נוהגים אנשי הגבעה באורחים מנהג סדום. הם מתעללים בפילגש כל הלילה. בבוקר מוצא הלוי את פילגשו מוטלת בפתח הבית וידיה על הסף. הוא לוקח אותה על החמור: "ויאמר אליה קומי ונלכה ואין ענה ויקחה על החמור ויקם האיש וילך למקמו" (שם, כח). מטרת הלוי כשחבש את צמד החמורים הייתה להשיב אליו את פילגשו, אך תכניתו השתבשה, ובמקום זאת השיב את גופתה.

5. אביגיל רוכבת על החמור לקראת דוד (שמ"א כ"ה)

דוד שנעלב מדברי נבל הכרמלי המבזים חוגר את חרבו ומבקש להשמיד את בית נבל ולא להשאיר עד בוקר משתין בקיר. הדבר נודע לאביגיל טובת השכל, והיא מונעת שפילות דמים בהתערבות מהירה, כשהיא הולכת לקראת דוד רכובה על חמור, וצידה רבה שמה על החמורים. אזכור החמורים מודגש בסיפור וחוזר שוב ושוב:

וְתַמְהָר אֲבוּגִיל [אֲבִיגַיִל קָרִי] וְתַקַּח... וְתִשֵּׁם עַל הַחֲמֹרִים... וְהִיא הִיא רֹכֶבֶת עַל הַחֲמֹר וַיִּרְדֹּת בְּסִתְרֵי הָהָר וְהָנָה דָּוִד וְאֲנָשָׁיו יִרְדִּים לְקִרְאָתָהּ וְתִפְגַּשׁ אֹתָם... וְתִרְאֶה אֲבִיגַיִל אֶת דָּוִד וְתַמְהָר וְתִרְדַּד מֵעַל הַחֲמֹר וְתַפֵּל לְאַפֵּי דָוִד עַל פְּנֵיהָ וְתִשְׁתַּחוּ אַרְצָ... וְתַמְהָר וְתַקַּם אֲבִיגַיִל וְתִרְכַּב עַל הַחֲמֹר וְחָמַשׁ נִעְרֹתֶיהָ הַהֹלְכוֹת לְרַגְלָהּ וְתִלְךְ אַחֲרָי מִלְּאַכֵּי דָוִד וְתַהִי לוֹ לְאִשָּׁה (שם, יח-מב).

אמנם משתלב מוטיב הרכיבה על החמור היטב בסיפור, ויש לו תכלית בהנעת העלילה, אך שוב עדים אנו לתופעה שמוטיב זה מופיע בעלילה שבה קיימת סכנת מוות, ושינוי דרמטי מהמטרה שאליה יצא גיבור הסיפור. אמנם בסיפור זה לא דוד הוא הרוכב על החמור, אלא אביגיל, וזהו שימוש חריג או ורייציה של המוטיב. סכנת המוות שריחפה על בית נבל הוסרה, ולעומת זאת מת נבל במפתיע, שלא מידי דוד. גם גורלה של אביגיל משתנה, כשהיא הופכת להיות אשתו של דוד.

6. אחיתופל חובש את החמור (שמ"ב י"ז, כג)

וְאֲחִיתוּפֵל רָאָה כִּי לֹא נַעֲשֶׂתָה עֲצָתוֹ וַיִּחְבֹּשׂ אֶת הַחֲמֹר וַיִּקַּם וַיִּלְךְ אֶל בֵּיתוֹ אֶל עִירוֹ וַיִּצוּ אֶל בֵּיתוֹ וַיִּחַנְקוּ וַיִּמָּת וַיִּקָּבַר בְּקָבֶר אָבִיו.

אחיתופל היה יועצו של דוד, אולם עבר למחנה אבשלום (שמ"ב ט"ז, כג). אך ה' רצה להפר את עצת אחיתופל הטובה כדי להביא על אבשלום את הרעה, לכן קיבל אבשלום שלא בטובתו את עצת חושי הארכי. מאחר שלא נעשתה עצתו הטובה של אחיתופל, הבין כי בלתי-נמנע הוא שתבוא רעה על מחנה אבשלום, והעדיף לאבד

את עצמו לדעת בביתו מאשר ימיתהו דוד כמורד במלכות, מה עוד כשכל הרוגי מלכות ממונם למלך, כפי שמסתבר מסיפור כרם נבות (מל"א כ"א, טו). מה הטעם לציין שאחיתופל חבש את חמורו? וכי יש חשיבות לאופן שבו הגיע אל ביתו? אלא ששוב רואים אנו שזהו מדרכו של המספר המקראי לרמוז באמצעי ספרותי מוסכם, שאין האדם שליט מוחלט בהחלטותיו. ברצות ה' ישנה את גורלו ממוות לחיים או מחיים למוות, בהיפוך שלא ציפה לו הגיבור.

7. מפיבושת בן שאול התכוון לחבוש את החמור ולרכב עליו (שמ"ב י"ט, כז)

עם תום מרד אבשלום שב דוד לירושלים. מפיבושת בן שאול יורד לקראתו ודוד מדבר אליו קשות. מפיבושת האומלל מצטדק ומסביר לדוד שאמנם היה בדעתו להצטרף אליו בגלותו, אלא שהדבר נמנע ממנו, כי ציבא עבדו לא חבש לו את החמור: "ויאמר אדני המלך עבדי רמני כי אמר עבדך **אחבשה לי החמור וארכב עליה** ואלך את המלך כי פסח עבדך" (שם). כיון שבכל האפיזודות הנזכרות משמש מוטיב חבישת החמור רמז לתכנית שלא מומשה בנושאים הרי גורל, הכרוכים במוות, הרי שדברי מפיבושת מבטאים היטב, מלבד במישור המעשי – מדוע לא הצליח להצטרף אל דוד – גם את המישור הספרותי, שכן על פי המוסכמה הידועה לקורא, חבישת החמור והרכיבה עליו מביעה את הרעיון של תכנית שלא מומשה. מפיבושת מזכיר בשיחתו עם דוד, שכל בית אביו לא היו "כי אם **אנשי מְנוֹת** לאדוני" (שם, כט). הוא אסיר תודה לדוד ויודע שיכול היה על פי דין להמיתו, אך תחת זאת שם אותו עם אוכלי שולחנו, והעניק לו חיים.

8. שמעי חובש את חמורו להשיב את עבדיו הבורחים (מל"א ב', לט-מו)

המלך שלמה ציווה על שמעי, שבעבר מרד בדוד אך קיבל חנינה, לא לצאת מירושלים, מן הסתם כדי שיוכל לפקח על תנועותיו. שמעי הוזהר, שביום צאתו מן העיר ועברו את נחל קדרון מות ימות, דמו בראשו (שם, לז). שמעי התחייב לעשות כדברי שלמה. אך מקץ שלוש שנים ברחו שני עבדים לשמעי אל אכיש מלך גת. שמעי הפר את האיסור בשבועה שלא לצאת מירושלים, "ויקם שמעי **ויחבש את חמרו** וילך גתה אל אכיש לבקש את עבדיו וילך שמעי ויבא את עבדיו מגת" (שם, מ). הדבר נודע לשלמה, והוא מנצל את מעשה שמעי כדי להפלילו ולדון אותו למוות. אפשר להניח ששלמה חשף את כוונותיו האמתיות של שמעי שביקש לחבור לאכיש מלך גת ולקשור נגד שלמה. אך תכניתו נכשלה, כפי שבישרה לקורא חבישת החמור.

על מוסכמה ספרותית במקרא: חבישת החמור (או האתון) והרכיבה עליו

9. בניו של הנביא הזקן מבית אל חובשים לו את החמור, וזה חובש חמור לנביא אשר השיבו (מל"א י"ג)

בסיפור תמוה זה מנסה נביא זקן מבית אל להכשיל את איש האלוהים שניבא נבואת פורענות על עירו. הוא מצווה על בניו לחבוש לו חמור, ויוצא לפגוש את איש האלוהים. הוא אמנם מצליח לרמותו ולהכשילו, אך לא למנוע את קיום הנבואה. הנביא הזקן, במחווה של התנצלות כלפי איש האלוהים שאותו רימה, חובש לו חמור כדי שיצא לדרכו. אך אריה מוצא אותו בדרך וממיתו, אם כי אינו נוגע בחמור. לכששומע הנביא הזקן מבית אל את אשר אירע, הוא שוב מבקש מבניו שיחבשו לו את החמור, והוא מביא את נבלת איש האלוהים לקברו ולהספידו. בסיפור זה מודגש מאוד עניין חבישת החמור (המילה 'חמור' מופיעה בסיפור שבע פעמים!). הנביא הזקן היה נחוש מאוד להכשיל את איש האלוהים בשליחותו, ולשם כך הוא יצא לדרך למרות מגבלות גילו וכשירותו הפיזית. אך תוחלתו נכזבה. הוא נוכח לדעת, "כי היה יהיה הדבר אשר קרא בדבר ה'..." (שם, לב).⁵ בהתאם למוסכמות שבסיפור המקראי, ציפיותיו של היוצא לדרכו לבצע משימה גורלית ניצבות מול רצונו של האל, שהוא השולט בדרכי בני אדם.

10. השונמית חובשת אתון לבוא אל איש האלוהים בעניין בנה (מל"ב ד')

אלישע העניק לאישה הגדולה משונם, למרות רתיעתה – בן, מתוך רצון לגמול לה על הכנסת האורחים שלה. לאחר זמן מת הילד. האישה מבקשת מבעלה רשות לקחת את אחת האתונות, היא חובשת את האתון וממהרת לאיש האלוהים, ומאלצת אותו לקבל אחריות ולהחיות את הילד. תוחלת האישה נכזבה בתחילה, כשניסיונות ההחיאה של גיחזי לא צלחו. אך לבסוף, לאחר מאמצים חוזרים ונשנים של אלישע, קם הילד לתחייה.

* * *

די בעשרה סיפורים אלה להראות, שהמספר המקראי נוהג לרמוז לקורא, בעזרת מה שנראה בבירור כמוסכמה ספרותית, שהגיבור היוצא לדרכו כשבדעתו לבצע משימה גורלית, אינו מודע לכך "כי לא לאדם דרכו" (ירמיהו י', כג). אדם היוצא לדרך, יש בדעתו להגיע למטרה כלשהי, תכניתו עמו, והוא מצפה לבצע אותה בהצלחה. אך ככל שהתכניות גורליות יותר, כך בולטת העובדה, ש"רבות מחשבות בלב איש ועצת ה' היא תקום" (משלי י"ט, כא). ועוד אמר החכם מכל אדם: "מה מצעדי גבר, ואדם מה יבין דרכו" (שם כ', כד). כלומר, האדם סבור שבכוח עצמו הוא מכוון את

5. לעניין סיפור זה ראה: א' סימון, 'אות נבואי גובר על שלושה מפיריו – מלך ישראל, נביא בית-אל ואיש האלהים מיהודה', קריאה ספרותית במקרא: סיפורי נביאים, ירושלים-רמת גן תשנ"ז, עמ' 157-188.

הליכותיו, אך האמת היא שה' הוא הגוזר את גורלו. ואמר רבי חנינא בחולין ז ע"ב: "אין אדם נוקף אצבעו מלמטה אלא אם כן מכריזין עליו מלמעלה, שנאמר: מה' מצעדי גבר כוננו (תהילים ל"ז, כג) ואדם מה יבין דרכו (משלי כ', כד)". כיוון שאמצעי התחבורה המצוי ביותר היה החמור, שימש הוא כלי מתאים להביע את הרעיון של יציאה יזומה לדרך, שסופה מי ישורנה? בכל הסיפורים הנזכרים, נרמז הקורא באמצעות חבישת החמור והרכיבה עליו שצפוי לגיבור היפוך גורלי בלתי-צפוי. ההיפוך הגורלי הגדול ביותר הוא מוות לא צפוי או לחילופין, חיים במקום המוות הצפוי.

מוטיב הרכיבה על חמור הכרוך במוטיב חיים ומוות

מראה מקום	החובש את החמור או הרכב עליו	מוטיב החבישה או הרכיבה	מוטיב החיים והמוות
בראשית כ"ב	אברהם	וַיַּחֲבֹשׂ אֶת חֲמֹרוֹ וַיָּבֹאוּ לָכֶם פֶּה עִם הַחֲמֹר (ה). וַיַּעֲלֶהוּ שָׁם לְעֵלָה (ב). אֶל תְּשַׁלַּח יָדְךָ אֶל הַנָּעַר (יב).	
שמות ד'	ציפורה ובני משה	וַיִּקַּח מִשֵּׁה אֶת אִשְׁתּוֹ וְאֶת בְּנָיו וַיִּרְכָּבֵם עַל הַחֲמֹר (כ). וַיִּפְגְּשׂוּהוּ ה' וַיִּבְקֹשׁ הַמִּיתוֹ (כד). וַיִּרְף מִמֶּנּוּ (כו).	
במדבר כ"ב	בלעם	וַיַּחֲבֹשׂ אֶת אֲתָנּוֹ וְהוּא רֹכֵב עַל אֲתָנּוֹ (כא). (כב).	אוֹלֵי נְטִיתָה מִפְּנֵי כִי עֲתָה גַם אֲתָכֶה הַרְגָתִי וְאוֹתָהּ הַחַיִּיתִי (לג).
שופטים י"ט	הלוי	וַנִּעְרֹו עִמּוֹ וַצְּמַד חֲמֹרִים וַיִּלָּךְ וַיָּבֹאוּ... וְעִמּוֹ צְמַד חֲמֹרִים חֲבוּשִׁים וַיִּקְחָהּ עַל הַחֲמֹר (כח). (ג). (ז).	וְאִין עֵנָה (כח). וַיִּקַּח אֶת הַמְּאֻכְלֹת... וַיִּנְתַּחֲהָ לְעֶצְמִיָּה לְשָׁנִים עֶשֶׂר נְתָחִים (כט).
שמ"א כ"ה	אביגיל	וְהָיָה הִיא רֹכֶבֶת עַל הַחֲמֹר וַתִּמְהַר וַתִּרְדַּד מֵעַל הַחֲמֹר (כג). (כ).	חָגְרוּ אִישׁ אֶת חַרְבּוֹ וַיִּחְגְּרוּ אִישׁ אֶת חַרְבּוֹ וַיִּחְגְּרוּ גַם דָּוִד אֶת חַרְבּוֹ (יג). וְעֲתָה אֲדַנִּי חַי ה' וְחַי נַפְשֶׁךָ אֲשֶׁר מִנְעַךְ ה' מִבּוֹא בְּדָמַיִם (כו). וַיִּגַּף ה' אֶת נָבָל וַיָּמָת (לח).
שמ"ב י"ז	אחיתופל	וַיַּחֲבֹשׂ אֶת הַחֲמֹר (כג).	וַיִּצְוּ אֶל בֵּיתוֹ וַיִּחְנַק וַיָּמָת (כג).

על מוסכמה ספרותית במקרא: חבישת החמור (או האתון) והרכיבה עליו

ש"ב י"ט	מפיבושת	כי אמר עבדך אֶחְבֹּשָׁה לי החמור וְאַרְכַּב עָלָיָה (כז).	כי לא הִיָּה כָּל בַּיִת אָבִי כי אם אֲנִשִּׁי מוֹת (כט).
מל"א ב'	שמעי	וַיִּקַּם שְׁמַעִי וַיַּחְבֹּשׁ אֶת חֲמֹרוֹ (מ).	יִדַע תִּדַע כי מוֹת תָּמוּת (מב). וַיִּפְגַּע בוֹ וַיָּמָת (מו).
מל"א י"ג	הנביא הזקן מבית אל	חֲבֹשׁוּ לִי הַחֲמֹר וַיַּחְבֹּשׁוּ לוֹ הַחֲמֹר וַיִּרְכַּב עָלָיו (יג). וַיַּחְבֹּשׁ לוֹ הַחֲמֹר לְנָבִיא אֲשֶׁר הָשִׁיבוֹ (כג). חֲבֹשׁוּ לִי אֶת הַחֲמֹר וַיַּחְבֹּשׁוּ (כז). וַיֵּשֶׂא הַנְּבִיא אֶת נַבְלַת אִישׁ הָאֱלֹהִים וַיִּנְחֵהוּ אֶל הַחֲמֹר (כט).	וַיֵּלֶךְ וַיִּמְצָאֵהוּ אֲרִיָּה בְּדֶרֶךְ וַיִּמְיָתֵהוּ וַתְּהִי נִבְלָתוֹ מְשֻׁלָּכֶת בְּדֶרֶךְ וְהַחֲמֹר עִמָּד אֲצֵלָה וְהָאֲרִיָּה עִמָּד אֲצֵל הַנְּבִלָה (כד). וַיִּמְתֵּהוּ כַּדָּבָר ה' (כו).
מל"ב ד'	השונמית	וַתַּחְבֹּשׁ הָאֶתוֹן (כד).	וַיֵּשֶׁב עַל בְּרִכְיָה עַד הַצְּהָרִים וַיָּמָת (כ). וְהָיָה הַנְּעַר מֵת מִשְׁכָּב עַל מִטָּתוֹ (לב).